

Nejstarší římské *Ordo defunctorum* v pohledu paradigmatu *rites de passage*

František Kunetka

Raně středověké *Ordines romani* jsou pramenem poznání nejen římské liturgie, ale také teologických a kulturních dějin západní církve.¹ Mnohé z těchto knih, které obsahují bohoslužebné pokyny a také incipity liturgických textů, nejsou ovšem svědky liturgie čistě římské, nabízejí totiž často také tradice fransko-galského původu. Od začátku 20. století se však zvláště pod vlivem Michela Andrieu prosadil pro všechny texty název *Ordo romanus*. Andrieu je vydal v počtu padesáti pod názvem *Les Ordines Romani du haut Moyen âge*.²

Nejstarší popis křesťanských obřadů při umírání, smrti a pohřbu najdeme v raně středověkém *Ordo defunctorum*. Popsaný obřad je římského původu a doba jeho vzniku se datuje na konec 7. století. Je nám dostupný v rukopise z pozdního 11. století s názvem *Ordo qualiter agatur in obsequium defunctorum*.³ Tento text vydal Andrieu jako *Ordo Romanus XLIX*.⁴ Text obsahující pokyny k pohřební liturgii má však fragmentární charakter, obsahuje totiž pouze rubriky k obřadům v domě a k procesí do kostela, předpisy o mši a vlastním uložení do hrobu však chybějí.⁵ Pomocí srovnání s dalšími recenzemi je možné text doplnit a upřesnit. Jde zvláště o text v rukopise z desátého století katedrální knihovny v Kolíně nad Rýnem⁶ s názvem *Ordo defunctorum qualiter agatur erga defunctum a morte detento*.⁷ Zde jsou – na rozdíl od námi zkoumaného textu – po vigílii za mrtvého v kostele uvedeny ještě rubriky pro slavení mše, k procesí na hřbitov a k vlastnímu pohřbu.

Ordo Romanus XLIX představuje nejstarší popis pohřebního obřadu latinské církve, který později ovlivnil podobu obřadů i jiných, např. reformačních církví.⁸ Můžeme jej označit jako „společné dědictví všech církví vzešlých z latinské tradice“.⁹ Uveďme nyní text *Ordo Romanus XLIX* (dále jen OR).

¹ Srov. M. KLOCKENER, „Ordo, Ordines romani,“ in *Lexikon für Theologie und Kirche*, ed. W. Kasper aj., sv. 7, 3., přepr. vyd., Freiburg: Herder, 1998, sl. 1114–1116.

² 5 sv., Louvain: Université Catholique, 1931–1961. K tématu Ordines srov. E. PALAZZO, *Le Moyen âge: des origines au XIIIe siècle*, Histoire des livres liturgiques, Paris: Beauchesne, 1993.

³ Je uchováván ve vatikánské knihovně pod sign. *Vat. Ottob. Lat.* 312, fol. 151.

⁴ ANDRIEU, *Les Ordines Romani*, sv. 4, Louvain: Université Catholique, 1956, s. 523–530.

⁵ K tomu srov. H. FRANK, „Der älteste erhaltene *Ordo defunctorum* der römischen Liturgie und sein Fortleben in den Totenagenden des frühen Mittelalters,“ *Archiv für Liturgiewissenschaft* (= ALW) 7 (1962): 360–415.

⁶ *Cod. 123 Eccl. Metrop.*, fol. 80.

⁷ Text uveřejnil G. HAENNI, „Un ‚Ordo defunctorum‘ du Xe siècle,“ *Ephemerides Liturgicae* 73 (1959): 433n. Srov. také FRANK, „Der älteste erhaltene *Ordo defunctorum*,“ s. 362n. K celé problematice srov. D. SICARD, *La liturgie de la mort dans l'église latine des origines à la réforme carolingienne*, LQF 63, Münster: Aschendorff, 1978.

⁸ Srov. O. JORDAHN, „Die Bestattung,“ in *Handbuch der Liturgik: Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*, Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, s. 415–431.

⁹ A. FRANZ, „„Alles hat am Ende sich gelohnt“? Christliche Begräbnisliturgie zwischen kirchlicher Tradition und säkularen Riten,“ *Liturgisches Jahrbuch* 51 (2001): 190–211, zde 191.

ORDO QUALITER AGATUR IN OBSEQUIUM DEFUNCTORUM

1. Mox ut eum videris ad exitum propinquare, communicandus est de sacrificio sancto, etiamsi comedisset ipso die, quia communio erit ei defensor et adiutor in resurrectione iustorum. Ipsa enim resuscitabit eum.
2. Post communionem percepta, legenda sunt passionis dominice ante corpus infirmi seu presbiteri seu diaconi, quousque egrediatur anima de corpore.
3. Primitus autem ut anima de corpore fuerit egressa, dicitur: R. *Subvenite, sancti Dei. V. Suscipiat te Christus.* Ps. *In exitu Israel.* ANT. *Chorus angeolorum te suscipiat.* Dicit sacerdos orationem sicut in Sacramentorum continetur et dicit tantum *Oremus.*
4. Postea lavatur corpus et ponunt eum in feretro. Et, cum in feretro positum fuerit, antequam de domo egrediatur, dicit antiphonam: *De terra formasti me et carnem induisti me, redemptor meus domine, resuscita me in novissimo die.* Ps. *Dominus regnavit.*
5. Et postea ponitur in ecclesia interius. ANT. *Tu iussisti nasci me, domine.* Ps. *Quemadmodum.* ANT. *In paradiso Dei ducant te angeli in tuo adventu suscipiant te martyres, perducant te in civitatem sanctam Hierusalem.* Ps. *Cum invocarem.*
6. Dum ad sepulturam deferitur. ANT. *Qui posuit animam tuam ad vitam.* Ps. *Domine, quis habitabit.*
 ANT. *Animam de corpore quam assumpsisti, domine, fac gaudere cum sanctis tuis in gloria.* Ps. *Miserere mei, Deus, secundum.*
 ANT. *Vide, domine, humilitatem meam et laborem, dimitte omnia peccata mea.* Ps. *Ad te, domine, levavi.*
 ANT. *In regnum Dei deducant te angeli cum gloria, suscipiant te martyres in regnum tuum domine, de terra formasti eum et carnem induisti eum, redemptor meus, domine, resuscita eum in novissimo die.* Ps. *Miserere mei, Deus.*
7. Et cum in ecclesia positum fuerit, orent omnes pro ipsa anima sine intermissione, usquedum corpus sepeliunt. Psallant psalmos vel responsoria, missam vel lectiones de Iob, et, cum venerit hora vigiliarum, simul vigilia celebrent, psalmos cum antiphonis sine Alleluia. Sacerdos vero orationem dicit dum canunt. ANT. *Aperite mihi portas iustitie et ingressus in eas confitebor domino.* Ps. *Confitemini domino.*

KOMENTÁŘ K TEXTU

Komentujme nyní průběh obřadu v jeho sedmi částech. Podle zadání v nadpisu této studie se pokusíme analyzovat jednotlivé prvky, které charakterizují tento ritus jako *rite de passage* – obřad přechodu. Umírání a smrt patří mezi základní a mezní situace v životě člověka,¹⁰ které jsou ve všech kulturách ritualizovány. Tyto obřady patří mezi přechodové rituály.¹¹

Pro uvedený obřad je charakteristické, že představuje jedinou bohoslužbu, souvislý obřad (*ritus continuus*), který doprovází člověka od jeho umírání až po uložení do hrobu¹²

Text OR můžeme rozčlenit do tří částí:

1. obřady v domě (1–4)
2. procesí do kostela (5–6)
3. obřady v kostele (7)

¹⁰ Srov. K. JASPERS, *Úvod do filozofie*, Praha: OIKOYMENH, 1996, s. 16n.

¹¹ Srov. A. VAN GENNEP, *Přechodové rituály*, Praha: NLN, 1997, s. 19n.

¹² Jak již bylo řečeno, posledně zmíněné obřady v rukopise chybí.

1. OBŘADY V DOMĚ (OR 1–4)

V domě se odehrává proces umírání, smrti a přípravy těla k pohřbu. K tomu OR uvádí tyto obřady:

1.1 *Viatikum* (OR 1)

Jde o eucharistii, tělo Páně podané umírajícímu jako pokrm na cestu – *viaticum* (řec. ἐφόδιον, z ἐπί a ὁός). Chvilé umírání, proces přechodu k novému způsobu existence, je zpečetěním všech mezních přechodových situací v životě člověka. Zde se jeví nejmarkantněji „viatický“ existenciál lidské osoby, že je totiž „bytí na cestě“, poutník, viator. Přijetí eucharistie v této mezní situaci označuje Nikájský koncil (325) ve 13. kánonu jako ὁ παλαιὸς καὶ κανονικὸς νόμος.¹³ Podle OR je viaticum pro umírajícího ochranou (*defensor*) a pomocí (*adiutor*) při zmrtvýchvstání.¹⁴ Má jej přijmout bezprostředně před smrtí, a to i tehdy, když už ten den přijímal. V OR je viaticum jedinou svátostí, která se uděluje umírajícímu.

1.2 *Četba pašijí* (OR 2)

Po přijetí viatika následuje četba pašijí. Jsou čteny knězem nebo jáhnem až do posledního vydechnutí umírajícího. Jiná verze OR s názvem *Incipit de migratione animae*, obsažená v sakramentáři *Gelasianum saeculi VIII* z východofranského území,¹⁵ upřesňuje, že se jedná o pašije Janovy. Do agonie umírajícího je slovem zpřítomňována agonie Krista. Tím je vyjádřeno, že umírání křesťana je umírání s Kristem a v Kristu, které skrze smrt vede k oslavení s ním. Kristova a křesťanova pascha se propojují. Právě Janovy pašije vyzvedají Ježíšovu královskou důstojnost i v situaci jeho smrti, která znamená jeho „povýšení“ (J 3,14).

1.3 *Zpěvy v okamžiku smrti* (OR 3)

Exitus umírajícího je doprovázen responsoriem, žalmem s antifonou a orací. Ve všech těchto prvcích najdeme motivy přechodu.

1.3.1 *Responsorium*

Při posledním vydechnutí zazní responsoium *Subvenite, sancti Dei*.¹⁶ OR uvádí pouze incipit, celý text zní takto:

¹³ DS 129.

¹⁴ Srov. označení eucharistie u Ignáce z Antiochie jako φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν (lék nesmrtnosti, protilátka, abychom nezemřeli), PG 5,661.

¹⁵ Je uložen ve Státní knihovně v Berlíně pod sign. *Phillipps 1667*. Srov. O. HEIMING (ed.), *Liber sacramentorum Augustodunensis*, Turnhout: Brepols, 1984. Text na fol. 173–174 uveřejnil FRANK, „Der älteste erhaltene *Ordo defunctorum*,“ s. 363n. Srov. také ANDRIEU, *Les Ordines Romani*, sv. 4, s. 525n.

¹⁶ Označení responsoria a antifony tehdy kolísalo, neboť např. Ms. *Phillipps 1667* (viz pozn. 15) užívá pro responsoium *Subvenite sancti Dei* výraz *antephona*. Užití formulace *responsorium* (*antiphona*, *psalmus*) *dicitur* znamená jeho zpěv. V patristických spisech mnohokrát doložené *psalmum dicere* znamená vždy *cantare*, podobně i Pliniova zpráva o křesťanech v Bithynii uvádí *carmen dicere* (Ep. 96). U responsoria v OR se po formální stránce jedná o *responsorium a latere*: část určená k opakování (*responsum*) je připojena k textu „z boku“ (*a latere*), neopakuje se tedy (*a capite*) po předzpívání. Responsorium je uvedeno i v obnovených obřadech v oddíle *Ordo commendationis morientium* jako zpěv *post expirationem*. Srov.

R. Subvenite sancti Dei, occurite, angeli Domini, suscipientes animam eius,
 * offerentes eam in conspectu Altissimi.
 V. Suscipiat te Christus, qui vocavit te, et in sinum Abrahae angeli deducant te,
 R. * offerentes eam in conspectu Altissimi.

Toto responsorium je procesionálním zpěvem k přechodu člověka ze smrti do života. Dle OR se má zpívat *ut anima de corpore fuerit egressa*. Obyvatelé nového světa, do něhož umírající vstupuje, mu jdou vstříc, aby jej pak doprovázeli na jeho cestě. Na zemi jej provázejí přátelé, na druhé straně jsou to svatí a andělé. V klíčovém pesachu života není člověk sám. Množství sloves v textu vyjadřuje pohyb a dynamiku celého procesu: *subvenire, occurrere, suscipere, offere, deducere*.

1.3.2 Zpěv post expirationem

Když nastal exitus, je tato situace doprovázena zpěvem žalmu 114/115 (Vulg. 113), jehož incipit zní *In exitu Israel*. Tento žalm je s tematikou předchozího responsoria spojen antifonou, ve které se opět objevuje motiv cesty přes „velikou propast“ (L 16,26), při které jsou nápomocni andělé.¹⁷ Celý text antifony zní takto:

Chorus angelorum te suscipiat et in sinu Abrahae ibi te collocet,
 ut cum Lazaro quondam paupere aeternam habeas requiem.

OR uvádí incipit žalmu 114. Jeho užití je v této souvislosti velmi příznačné i bez následujícího žalmu.¹⁸ Jedná se o žalm s paschální tematikou. Judaistická tradice jej v průběhu pesachové večere zařazuje na závěr velikonoční hagady, tedy vyprávění a modliteb s tematikou exodu.¹⁹

Užití žalmu 114 po exitu je příznačné už z terminologického hlediska. Celý jeho obsah je naznačen v úvodním výrazu *אֲנִי*, který Septuaginta tlumočí jako *ἐξοδος*, Vulgáta pak *exitus*. Pojem má totiž dvojí význam. Znamená odchod, východ, vyjití ve smyslu prostorovém, také však odchod ze života, zánik, smrt. V každém případě jde o pohyb, změnu, diabázi, pesach. Člověk vychází z egyptského otroctví do zaslíbené země. Berlínský rukopis ve své recenzi OR²⁰ nazývá celý obřad *De migratione animae*. Jde o stěhování duše do nového příbytku u Pána.²¹

K dosažení tohoto cíle je však třeba projít „roklí šeré smrti“ (Ž 23,4). Tato překážka je v žalmu líčena obrazem vody jako smrtícího živlu. Na rozdíl od jiných míst žalmů, kde Hospodin zasahuje a zachraňuje,²² když k němu člověk v úzkosti a v nejvyšší

Ordo unctionis infirmorum eorumque pastoralis curae, Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis, 1972, s. 63. Česky: *Obřady pomazání nemocných a péče o nemocné*, 2. vyd., Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002, s. 95. Notovanou latinskou verzí uvádí *Liber usualis*, Tournai: Desclée, 1964, s. 1765.

¹⁷ Tato antifona je v OR uvedena až za žalmem. *Recensio Coloniensis* (viz pozn. 6) uvádí jako antifonu před žalmem 114 verš *Suscipiat te Christus*, potom antifonu *Chorus angelorum* s žalmu 116–119 (Vulg. 114–118).

¹⁸ Dle Vulgáty sem ovšem patří, neboť Vulgáta spojuje žalmu 114–115 pod jeden žalm 113.

¹⁹ Srov. *Hagada*, Praha: Sefer, 1996, s. 63.

²⁰ Viz pozn. 15.

²¹ Biblista F. ZORELL ve svém překladu žalmů z hebrejštiny do latiny překládá začátek tohoto žalmu takto: „Cum emigrasset Israel ex Aegypto.“ Srov. *Psalterium ex hebreo latinum*, 2. vyd., SPIB 53, Roma: Pontificium Institutum Biblicum, 1939, s. 288. Sloveso *emigro* zde ovšem nelze chápat v dnešním užívání, neboť výraz *emigrare* znamená odchod – ať dobrovolný nebo vynucený – z vlasti do ciziny.

²² Např. Ž 18,17: „Vztáhl ruku z výše, uchopil mne, vytáhl mě z nesmírného vodstva.“

nouzi úpěnlivě volá,²³ zde Hospodin zasahovat nemusí, neboť při spatření jeho velkých činů pro záchranu Izraele se živly samy rozestupují, obracejí a utíkají: „Moře to vidělo a dalo se na útěk, Jordán se nazpět obrátil“ (v. 3). Vítězství v situaci přechodu (Rákosové moře, Jordán) je tak nečekané a neuvěřitelné, že v údivu z toho žalmista samotné živly oslovuje, a ptá se: „Moře, co je ti, že utíkáš, Jordáne, že se zpět obracíš?“ (v. 5). Bůh proti vši naději proměňuje cestu smrti v cestu života. Celý proces exodu s jeho nečekaným rozuzlením je shrnut v posledním verši (8) celého žalmu: „z oblázku křemene vykresal pramen vod“ (překlad V. Fischl). Následkem křesání tvrdých kamenů je za normálních okolností oheň, nikoliv voda. Básnický obrat zde vyjadřuje, že i tvrdý úděl smrti se může stát zřídlem života.²⁴

1.3.3 Orace

Obřady a modlitby obklopující umírání člověka (*Ordo commendationis animae*) jsou uzavřeny orací, která je jedinou v celém obřadu. Je možné, že to souvisí s jeho fragmentárním charakterem,²⁵ i když někteří autoři připouštějí, že v *Ordines defunctorum* byla původně pouze jedna orace,²⁶ což by opět potvrzovalo jednotu celého procesu liturgického doprovázení (*exsequiae* – z lat. *sequor* = doprovázet, následovat).

Modlitba je nejstarší dochovanou orací římské pohřební liturgie.²⁷ Vznikla v Římě v 5. století a je obsažena v Gelasiánském sakramentáři.²⁸ Uvedme nyní její znění:

Deus,
apud quem omnia morientia vivunt,
cui non peribunt moriendo corpora nostra sed mutantur in melius,
te supplices deprecemur,
ut suscipi iubeas animam famuli tui *illius* per manus sanctorum angelorum
deducendam in sinu amici tui patriarchae Abrahae,
resuscitandam in die novissimo magne iudicii;
et si quid de regione mortali tibi contrarium contraxit fallente diabolo
tua pietate ablue indulgendo: per.

V úvodní vztažné větě k oslovení *Deus*, která představuje anamnetickou část orace, je Boží jednání k záchraně člověka vyjádřeno dvěma antitezemi, které vystihují, že „u Boha není nic nemožného“ (L 1,37):

– *morientia vivunt*

– *corpora non peribunt, sed mutantur*.²⁹

²³ Ž 69,16: „Ať mě neodvleče dravý vodní proud, ať hlubina mě nepohltní, ať nade mnou studnice nezavře ústa.“

²⁴ Žalm 114/115 je užít také v současném rituálu jako zpěv při obřadech v domě. Srov. *Pohřební obřady*, 2. vyd., Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1999, s. 15n.

²⁵ Kolínský *Kodex 123*, který představuje úplnou verzi OR, uvádí orace dvě, vždy s formulací: „sacerdos dicit orationem sicut in sacramentorum continetur.“ První (č. 3) je situována jako v OR, druhá pak na místě pohřbu, *antequam operiatur*, tedy před uzavřením hrobu (č. 8). Srov. FRANK, „Der älteste erhaltene *Ordo defunctorum*,“ s. 362n.

²⁶ Srov. SICARD, *La liturgie de la mort*, s. 79–101.

²⁷ Nejstarší modlitbu východní proveniencí najdeme v *Euchologii Serapionově*. Srov. F. X. FUNK (ed.), *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, sv. 2, Paderborn: F. Schöningh, 1906 (repr. 1964), s. 192–194.

²⁸ Srov. L. C. MOHLBERG (ed.), *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae ordinis anni circuli*, Roma: Herder, 1960, s. 238. Orace je s malými úpravami (chybí zmínky o andělech a ďáblu) uvedena v současných obřadech. Srov. *Pohřební obřady*, s. 27.

²⁹ Srov. také formulaci 1. preface při mších za zemřelé v současném Římském misále: „vita mutatur, non tollitur.“ Srov. *Missale Romanum*, 3. vyd., Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis, 2002, s. 563.

Na tuto stručnou anamnézi navazuje druhá, epikletická část orace, která ovšem z předchozího čerpá svou opodstatněnost a naději. Tematicky vychází z předchozího responsoria *Subvenite, sancti Dei*, antifony *Chorus angelorum* a také z následující antifony *In paradiso*. Jako cíl cesty se opět objevuje *sinus Abrahae* a tento patriarcha je označen jako *amicus tuus*. Charakter putování je vyjádřen výrazem *deducere*. Orace obsahuje také prosbu, aby duše, která má dosáhnout vzkříšení, byla obmyta (*ablueret*) Boží odpouštějící láskou (*pietas*).³⁰

1.4 Omytí těla, oblečení, položení na nosítka (OR 4)

Tělo zemřelého je omyto, slavnostně oblečeno a uloženo na máry (*lectus funebris*, φέρετρον). Pak je vystaveno k uctění. V antice to bylo v atriu domu, příp. v místnosti.³¹ Následovalo oplakávání mrtvého, které často vykonávali najatí muži a ženy, mohli být přítomni i hudebníci.³² „Velký rozruch, pláč a kvílení“ (Mk 9,38) Ježíš odmítá jako projev bezútěšnosti, podobně i Petr v Joppe (Sk 9,40).

1.5 Zpěv v domě (OR 4)

OR na tomto místě uvádí Žalm 93 s příslušnou antifonou. Totiž už od křesťanského starověku jsou pohřební nářky nahrazeny zpěvem žalmů. V patristické literatuře o tom najdeme mnohá svědectví.³³ Uvedme pouze text homilie Jana Zlatoústého:

Dříve se nad mrtvými ozýval pláč (κοιπετοί) a nářek (θρήνοι), dnes zpíváme žalmy (ψαλμοί) a hymny (ὕμνωδίαί) ... Žalmy jsou totiž znamením radosti (εὐθυμίας σύμβολον): Je někdo dobré mysli? Ať zpívá chválu (ψαλλέτω)! (Jak 5,13).³⁴

Ve spise *Apoštolské konstituce* (4. stol.) je zpěv žalmů uveden mezi hlavními prvky obřadu, spolu se čtením z Písma a slavením eucharistie.³⁵

1.5.1 Žalm 93

Podle předpisu OR se má žalm zpívat *cum in feretro (corpus) positum fuerit, antequam de domo egrediatur*. V naší souvislosti je tento žalm charakteristický svou střední částí. Opět se totiž objevuje symbolika vody jako ohrožujícího živlu. V protikladu k ní stojí Boží královská důstojnost a moc. Nejprve je v klimakterickém paralelismu trojím opakováním výrazu „zvedají řeky“ vyjádřeno nebezpečí zániku:

³⁰ K celé oraci srov. J. HECKMANN, „Das Sterbegebet ‚Deus apud quem omnia morientia vivunt‘: Ursprung – Entwicklung – Rezeption,“ in *Im Angesicht des Todes: Ein interdisziplinäres Kompendium*, ed. H. Becker, B. Einig a P.-O. Ulrich, sv. 2, *Pietas Liturgica* 4, St. Ottilien: Eos-Verlag, 1987, s. 1217–1225.

³¹ Ve Sk 9,37 jsme informováni o tom, že tělo zesnulé křesťanky Tabity (řec. Δορκάς ‚srnka‘) bylo vystaveno „v horním pokoji“ jejího domu v Joppe.

³² Srov. Mat 9,23: ὁ αὐλητής ‚hráč na flétnu‘.

³³ Srov. R. KACZYNSKI, „Die Psalmodie bei der Begräbnisfeier,“ in *Liturgie und Dichtung: Ein interdisziplinäres Kompendium*, ed. H. Becker a R. Kaczynski, sv. 2, *Pietas liturgica* 2, St. Ottilien: Eos-Verlag, 1983, s. 795–835.

³⁴ Homilie *De sanctis Bernice et Prosdoce*, PG 50,634. K tomu srov. R. KACZYNSKI, *Das Wort Gottes in Liturgie und Alltag der Gemeinden des Johannes Chrysostomus*, Freiburg: Herder, 1974, s. 89–110, 258–270.

³⁵ 6,30 / Sch 329,390.

Zvedají řeky, Hospodine,
zvedají řeky svůj hlas,
zvedají řeky své vlnobití.

Oproti tomu v obdobném literárním vyjádření stojí Boží moc:

Nad hukot mohutných vodstev,
nad vznosné příboje mořské,
mocnější je na výsostech Hospodin.

Tyto dvě trojitě členěné části, které jako celky stojí vůči sobě v antitetickém paralelismu, vyjadřují dialektické napětí průchodu branou smrti: proti moci zániku stojí moc Hospodinova. Ta je nesrovnatelně silnější, proto se zemřelý nemusí obávat.

1.5.2 Antifona

Tento žalm je zarámován antifonou, jejíž text zní:

De terra formasti me et carne induisti me,
redemptor meus, domine, resuscita me in novissimo die.

Antifona tematicky čerpá z knihy Job. V její první části je vyjádřena Boží tvůrčí moc. Ta se projevila při stvoření člověka a projevuje se neustále i navzdory jeho pomíječnosti: „Prosím, pamatuj, že jsi mne učinil jako hlínu a že mě obracíš v prach... přioděl jsi mne kůží a tělem“ (Jb 10,9.11a). Druhá část antifony se pak dovolává Boha jako Vykupitele: „Já vím, že můj Vykupitel je živ a jako poslední se postaví nad prachem“ (Jb 19,25).³⁶

2. PROCESÍ Z DOMU DO KOSTELA (OR 5–6)

Úplné *Ordo defunctorum*, které počítá s obřady na třech místech (dům, kostel, hřbitov), propojuje tato místa dvěma průvody.

2.1 Processio

Průvod jako liturgický úkon opět vyjadřuje poutnický charakter lidské existence.³⁷ Lidský život se skládá ze situací, zastavení (*stationes*), a je poutí od jednoho zastavení k druhému. Putování se zemřelým k hrobu je symbolem jeho cesty k Bohu. Je také vyjádřením toho, že jakkoliv jej doprovázíme na jeho poslední pozemské cestě, jeho *statio ultima* je mimo tento svět.

K procesí přirozeně patří zpěv. Slovo určuje přesněji charakter situace a poskytuje zároveň její interpretaci.³⁸ Průvod při pohřebních obřadech je doprovázen zpěvem

³⁶ Tato antifona je ve zkrácené verzi uvedena spolu s žalmem 93 v obnovených obřadech při procesí na hřbitov. Srov. *Pohřební obřady*, s. 42.

³⁷ *Processio* od *pro-cedo* „postupovat, jít vpřed“.

³⁸ Srov. F. KUNETKA, *Úvod do liturgie svátostí*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, s. 29–40.

žalmů a antifon. Mnohé jsou formulovány v 1. os. sg., jsou vloženy do úst zemřelému. Doprovázející společenství jedná tedy *in persona defuncti*. Mluví jménem toho, který již mluvit nemůže. Jde o modlitbu „jménem“ zemřelého, ne „za“ zemřelého.

Tím však, že živí propůjčují svůj hlas zemřelému, jistým způsobem se s ním také identifikují, a předjímají tak svůj vlastní úděl a úděl všech živých. V ritu Ordo Romanus se smrt jeví jako *conditio humana*, jako úděl všech živých.³⁹

Liturgický děj v této situaci lze charakterizovat jako „zpívající procesí“.⁴⁰ Přátelé zemřelého jej doprovázejí až tam, kam mohou. Potom – jak je to vyjádřeno v mnohých antifonách pohřební liturgie – jej předávají jinému společenství, které jej převezme a dovede do věčného domova k Pánu.⁴¹

Zpěv žalmů při pohřebním průvodu je opět doložen mnoha svědectvími křesťanské antiky. Řehoř z Nyssy při popisu pohřbu své sestry Makriny (zemř. cca 380) o zpěvu žalmů uvádí:

Rozdělil jsem shromážděný lid na muže a ženy, ženy jsem přiřadil ke sboru panen, muže ke skupině mnichů a snažil jsem se – jak je to obvyklé u sboru – o jednotný, správně rytmičtý (εὐρυθμον) a harmonický (ἁρμονίον) zpěv, při kterém by všechny hlasy byly vhodně uspořádány⁴² ... Při průvodu do kostela všichni – od prvních k posledním – jednohlasně (ὁμοφώνως) zpívali žalm jako v chvalozpěvu tří mládenců.⁴³

Jeroným v popisu pohřbu sv. Pavly zmiňuje zpěv žalmů v různých jazycích sborem mnichů při procesí do chrámu Spasitelovy jeskyně v Betlémě (*ecclesia speluncae saluatoris*).⁴⁴

2.2 Procesionální antifony a žalmy

OR uvádí k průvodu z domu do kostela pět žalmů s antifonami.

1. *Antifona*: Tu iussisti nasci me, domine, tu promisisti ut resurgerem, iussu tuo veniant sancti, ne derelinquas me, quia pius es
Žalm 42: Quemadmodum cervus

Antifona s žalmem – obojí pronášené *in persona defuncti* – jsou zpívány při průvodu do chrámu. Zemřelý však může už pouze říci: „Vzpomínám na to a duši vylévám v sobě, jak jsem se v čele zástupu brával k Božímu domu“ (v. 5). Žalm vyjadřuje touhu i naději zemřelého. Duše žízní po Bohu (v. 3), zároveň se však „trpce rmoutí“ a „úzkostně sténá“ (v. 6), protože se domnívá, že Bůh na ni zapomíná (v. 10). Znovu

³⁹ FRANZ, „„Alles hat am Ende sich gelohnt“,“ s. 198.

⁴⁰ P. ROUILLARD, „Die Liturgie des Todes als Übergangsritus,“ *Concilium* 14 (1978): 111–116, zde 113.

⁴¹ Srov. tamtéž, s. 114.

⁴² *Vita sanctae Macrinae* 33 / Sch 178,248.

⁴³ Tamtéž, 34 / Sch 178,252. Kantikum z knihy Daniel (3,52–90) je v této souvislosti zmíněno zřejmě kvůli jeho úvodní větě (3,51), kde je uvedeno, že tři zpívali chvalozpěv „jako jedněmi ústy“.

⁴⁴ „Psalmodum linguis diversis examina concrepabant.“ *Epist.* 108,29 / CSEL 55,348. K zpěvu žalmů a antifon při liturgických průvodech ve starověku obecně srov. *Itinerarium Egeriae – Putování Egeriino*, ed. Marcela Hejtmánová, České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 1999, passim.

se objevují „příboje“ a „vlnobití“. Na otázku „Kde je tvůj Bůh?“ (v. 11) zní odpověď: „On je můj Bůh“ (v. 12).

2. *Antifona: In paradiso Dei ducant te angeli
in tuo adventu suscipiant te martyres,
perducant te in civitatem sanctam Hierusalem
Žalm 4: Cum invocarem*

Známa antifona *In paradisum* (zde *In paradiso*) není římského, ale starogalského původu. Nenajdeme ji ani v Kolínském kodexu, ani v *Ordo de migratione animae*, je tedy zřejmě pozdějším dodatkem franské liturgie.⁴⁵

V antifoně se nyní ujímá slova celé společnosti a oslovuje zemřelého. Dynamika cesty, kterou se děje jeho pascha, je vyjádřena pojmy *ducere, suscipere, perducere*. Cíl cesty je vyjádřen dvěma biblickými obrazy: *paradisus* a *civitas*. Zahrada biblického ráje, *paradisus* (hebr. פֶּדֶס, řec. παράδεισος), je místem důvěrného „obcování“ Boha a člověka (Gn 2n.). V antifoně je obrazem štěstí a blaženosti. *Civitas sancta Hierusalem* (Zj 21) je se svými hradbami, jejichž brány jsou však stále otevřené (Zj 20,21), symbolem bezpečí a svobody. Zemřelý putuje do nebeského ráje a města a je opět doprovázen přáteli zde i na druhé straně.⁴⁶

Žalm 4 představuje modlitbu zemřelého: „Když volám, odpověz mi!“ (v. 1). Když prošel soužením a v důvěře se uklidnil, může říci: „Pokojně uléhám, pokojně spím, neboť ty sám, Hospodine, v bezpečí mi dáváš bydlet“ (v. 9). Tento žalm je modlitbou velké důvěry na sklonku dne⁴⁷ i celého života.

3. *Antifona: Qui posuit animam tuam ad vitam
Žalm 15: Domine, quis habitabit*

Antifona volně navazuje na mnohá místa žalmů, kde se mluví o vytržení duše ze záhuby a převedení k životu.

Žalm je zde užít kvůli 1. verši: „Hospodine, kdo smí pobývat ve tvém stanu, kdo smí bydlet na tvé svaté hoře?“ Text pak pokračuje chválou bezúhonnosti, která je zárukou toho, že se člověk „nikdy nezhroutí“ (v. 5).

4. *Antifona: Animam de corpore quam assumpsisti, domine,
fac gaudere cum sanctis tuis in gloria
Žalm 51: Miserere mei, Deus*

Antifona obsahuje motiv cesty, mluví o duši, která odchází z těla, aby došla do společnosti svatých ve slávě.

Tato antifona s velikonočním charakterem je použita k 51. žalmu, který je individuální prosebnou písní a jehož charakter je jednoznačně kající. Člověk si je vědom své hříšnosti a upřímně se z hříchů vyznává. Spoléhá na to, že bude očištěn, obmyt

⁴⁵ Srov. H. FRANK, „Geschichte des Trierer Beerdigungsritus,“ *ALW* 4 (1956): 279–315, zde 301n.

⁴⁶ Antifona *In paradisum* je použita v současných obřadech jako zpěv při vynášení rakve z kostela. Srov. *Pohřební obřady*, s. 20. Notovaný záznam srov. *Liber usualis*, Tournai: Desclée, 1966, s. 1768n.

⁴⁷ V současné *Liturgia horarum* je zařazen v Modlitbě před spaním po prvních nešporách nedělí a slavností.

Božím milosrdenstvím. Žalm obsahuje prosbu o „čisté srdce“, která zde nabývá zvláštní naléhavosti, neboť podle příslibu blahoslavenství takový člověk bude „vidět Boha“ (Mt 5,8).⁴⁸

Užití tohoto žalmu už naznačuje přechod od zcela velikonočního charakteru pohřebních obřadů křesťanského starověku ke středověkému chápání, ve kterém převažuje motiv Božího soudu nad hříšným člověkem. Dokladem toho jsou liturgické texty vrcholného středověku: responsorium *Libera me* z obřadu tzv. absoluce (11. stol.) a sekvence zádušní mše *Dies irae* (12./13. stol.). Toto pojetí ovlivnilo podobu pohřební liturgie na celé tisíciletí.

5. *Antifona*: Vide, domine, humilitatem meam et laborem,
dimitte omnia peccata mea
Žalm 25: Ad te, domine, levavi

Antifona odkrývá základní zaměření žalmu: člověk pocituje svou hříšnost, nedostatečnost a slabost, vědomě ji uznává a pokorně vyznává. Obrací se k Bohu, „pozvedá svou duši“ (v. 1), neboť důvěřuje v jeho slitování. Motiv cesty se zde objevuje ne ve velikonoční, ale v mudroslovné souvislosti. Výrazy *cesta*, *znát*, *vést* nacházíme často v sapienciálních knihách. Pokud se člověk na cestách svého života nechal vést Bohem, může mu v důvěře svěřit i svou cestu poslední.

Z literárního hlediska představuje žalm formu alfabetského akrostichonu.⁴⁹

OR uvádí nyní ještě jednou žalm 51, tentokrát s antifonou *In regnum dei*. Ta představuje neorganickou kompilaci sekundárních forem již užitých antifon: První část tvoří varianta antifony *In paradiso* (OR 5), která však neobsahuje obrazy ráje a města, druhá část je gramatickou obměnou antifony *De terra formasti me* (OR 4).

Je docela možné, že žalmy a antifony uvedené v OR 6 byly určeny k procesí ke hrobu.

3. OBŘADY V KOSTELE (OR 7)

Jako poslední *statio* uvádí OR obřady v kostele. Jedná se o nepřetržitou modlitební bohoslužbu: *orent omnes pro ipsa anima sice intermissione*. Jsou uvedeny tyto prvky:

3.1 Žalmy a responsoria

OR neuvádí, o které žalmy a responsoria se jedná. Tato část obřadu v kostele byla velmi rozsáhlá. Jeroným při popisu pohřbu sv. Pavly v Betlémě, kde její tělo bylo vystaveno vedle jeskyně narození (*iuxta specum domini*), uvádí zpěv žalmů podle tří jazykových skupin: řecky, latinsky a syřsky.⁵⁰

⁴⁸ Žalm 51 s touto antifonou je v současných obřadech užit při průvodu z domu do kostela. Srov. *Pohřební obřady*, s. 20.

⁴⁹ V současných obřadech jej najdeme i s antifonou jako procesionální zpěv k průvodu z kostela na hřbitov. Srov. *Pohřební obřady*, s. 42.

⁵⁰ „Graeco, Latino, Syroque sermone Psalmi in ordine personabant.“ *Epist.* 108,29 / CSEL 55,348.

3.2 Mše (?)

Zde je text OR nejasný. Zmiňuje totiž mši jakoby mimochodem mezi responsorii a čtením z knihy Job: *psallant psalmos vel responsoria, missam vel lectiones de Iob*. Další skutečností je, že ne všechny recenze *Ordo defunctorum* se o mši zmiňují.⁵¹

Jeden z možných výkladů výrazu *missa* v OR je tento: Některé rukopisy při popisu obřadů v kostele uvádějí text: *psallant psalmos vel responsoria mista sive lectiones de Iob*.⁵² Místo výrazu *missa* je zde *mista* (od *misceo* = pojit, přidružovat, řadit). *Responsoria mista* by pak znamenala buď zpěvy přiřazené k žalmům, nebo řadu responsorií. Podobný výraz užívá i Kolínský kodex v kán. 6: *responsoria permixta*. V témže kánonu pak následuje jasná zmínka o mši: *ipsum corpus in ecclesia debet esse usque dum pro ipsa anima missae celebratur*.⁵³

Je tedy velmi pravděpodobné, že výraz *missa* v OR neznamená mši. Damien Sicard dospívá k názoru, že v Římě původně mše součástí pohřební liturgie nebyla.⁵⁴

3.3 Čtení z knihy Job

Biblický spis, který vznikl pravděpodobně po zničení prvního chrámu, ukazuje dramatickost zápasu o víru v situaci, která z lidského pohledu je zcela beznadějná. Právě v ní je třeba naslouchat tomu, co říká Bůh.

3.4 Vigilie

Jedná se o *oficium* složené z žalmů a antifon. Tato část nepatří k původní praxi římské liturgie, některé rukopisy ji jako součást *agenda mortuorum* neuvádějí.⁵⁵

OR jako prvky vigilie uvádí *psalmi cum antiphonis sine Alleluja*. Tento pokyn je opět svědkem posunu od starověké pohřební liturgie, ke které zpěv Aleluja zcela přirozeně patřil. Ještě Jeroným podává svědectví o účinku tohoto zpěvu při popisu pohřbu Fabioly v Římě, když uvádí, že „za zvuku žalmů byl zlatem zářící příbytek chrámů až do výše rozechvíván zpěvem Aleluja“.⁵⁶

3.5 Orace (?)

Sacerdos vero orat, dum canunt.⁵⁷ O problematice orace v *Ordo defunctorum* již byla zmínka. Na tomto místě ji OR neuvádí, stejně jako i jiné rukopisy.

Existují dvě řešení této problematiky: Tím prvním je přijetí skutečnosti, že v původní podobě římských pohřebních obřadů byla jedinou orací modlitba kněze na závěr obřadů v domě. Jednalo se o oraci *Deus, apud quem omnia morientia vivunt*.⁵⁸ Při

⁵¹ K problematice mše při obřadech pohřbu srov. R. KACZYNSKI, „Sterbe- und Begräbnisliturgie,“ in *Sakramentliche Feiern II*, ed. B. Kleinheyer, E. von Severus a R. Kaczynski, Gottesdienst der Kirche 8, Regensburg: F. Pustet, 1984, s. 191–233, zde 211–213.

⁵² Např. *Codex Paris. lat. 1240*, fol. 16, cit. dle FRANZ, „„Alles hat am Ende sich gelohnt“,“ s. 195.

⁵³ Srov. FRANK, „Der älteste erhaltene *Ordo defunctorum*,“ s. 363.

⁵⁴ Srov. „Die Begräbnismesse,“ *Concilium* 4 (1968): 93–96.

⁵⁵ K této problematice srov. FRANK, „Der älteste erhaltene *Ordo defunctorum*,“ s. 368–371.

⁵⁶ „Sonabant psalmi et aurata tecta templorum reboans in sublimi alleluia quatibat.“ *Epist.* 77,11 / CSEL 55,48.

⁵⁷ Toto znění uvádí Andrieu v poznámce jako kodexové změnění (cod.), v textu doplňuje *orationem dicit*.

⁵⁸ K této teorii srov. SICARD, *La liturgie de la mort*, s. 79–101.

volbě druhého řešení lze zohlednit jiné recenze OR, které čerpají z pramenů starogalské nebo milánské proveniencie, tedy z pramenů mimořímských. Ty uvádějí oraci na dvou místech, a sice v domě a u hrobu. Obřady u hrobu ovšem v OR uvedeny nejsou, poslední *statio* je kostel. Zde však formulace *sacerdos vero orat, dum canunt* nemůže znamenat oraci. OR tedy v důsledku svého fragmentárního charakteru zná jedinou oraci, a to při obřadech v domě.

3.6 Antifona a žalm 118

Ordo defunctorum v OR končí zmínkou o antifoně *Aperite mihi portas* a žalmu 118 *Confitemini Domino*. Tento zpěv patřil pravděpodobně již k začátku průvodu na hřbitov. Kolínský kodex totiž na stejném místě uvádí: *Cum vero ipsa expleta fuerit levatur ipsum corpus procedentibus ante eum cereis cum turibulis canentibus An(tiphonam) Aperite mihi portas iustitiae Ps(almum) Confitemini domino*.⁵⁹

Celý text antifony zní: *Aperite mihi portas iustitiae et ingressus in eas confitebor Domino*. Antifona je vzata z oddílu žalmu 118 s tematikou brány, vcházení a chvály (v. 19–21): „Toto je Hospodinova brána, skrze ni vcházejí spravedliví“ (v. 20). Cesta zemřelého ke hrobu ve společenství jeho blízkých je obrazem cesty, při níž vstoupí (*ingressus* = vstup) branou nebeského Jeruzaléma k věčnému společenství s Bohem. Antifona má zjevně pesachový, velikonoční charakter.

Totéž platí o celém žalmu 118. Jde o poslední žalm tzv. halelu, což je soubor žalmů 113–118, který je užíván při židovské sváteční bohoslužbě.⁶⁰ Halel je součástí pesachového sederu, žalm 114 se recituje před hlavním jídlem, žalm 118 po jeho skončení. Tyto dva žalmy tvoří tedy rámec slavnostní večeře tohoto svátku.⁶¹ *Ordo defunctorum* používá právě tyto žalmy také na začátku (obřady v domě) a na konci (cesta na hřbitov) pohřebních obřadů. Jsou tedy součástí bohoslužby křesťanského exodu, přechodu zemřelého do zaslíbené země. Ten se děje ve spojení s paschou Krista.

V žalmu 118 zaznívají motivy Mojžíšovy písně po přechodu mořem (Ex 15,1–18), ve v. 14. najdeme přímý citát z Ex 15,2: „Hospodin je síla má i moje píseň, stal se mou spásou.“ *Exitus* křesťana je viděn a chápán na pozadí Božích činů ke spáse člověka, a to od stvoření, přes dějiny Izraele, velikonoční tajemství Krista, až k eschatologickému dovršení. To vše je shrnuto a obsaženo jako motiv díkůvzdání v posledním verši halelového žalmu 118: „Chválu vzdejte Hospodinu, protože je dobrý, jeho milosrdenství je věčné“ (v. 29).

ZÁVĚR

Analýzovali jsme raně středověké římské *Ordo defunctorum* a pokusili se v něm odhalit prvky, příznačné pro přechodové rituály – *rites de passage*. Výsledky práce by se v závěrečné syntéze daly shrnout takto:

Ordo Romanus XLIX představuje *ritus continuus*, souvislý obřad. Jde o *Ordo exsequiarum* – obřady doprovázení člověka v jednotlivých zastaveních samotného

⁵⁹ Srov FRANK, „Der älteste erhaltene *Ordo defunctorum*,“ s. 363.

⁶⁰ Žalm 136 se označuje jako „velký halel“.

⁶¹ Srov. Hagada, s. 78–83.

závěru jeho pozemského života: umírání – smrt – pohřbení. Protože zemřelý křesťan neprochází těmito stádii pouze jako člen své pokrevní rodiny, ale také jako člen církve, církev navazuje na tyto situace společně všem lidem, a svou liturgií je interpretuje jako situace spásy: *conditio humana* je zároveň *conditio salutis*, plynoucí *chronos* se mění v božský *kairos*, ze smrti vzhází život.

Lze si jen přát, aby současné *Ordo exsequiarum* (1969), které strukturou obřadu (tři *stationes*, dvě *processiones*) z OR a jeho dalších verzí vychází, se v prožívání a praxi nechalo inspirovat také jeho duchem. Ten je vystižen v textu apoštola Pavla o pesachové, „nekvašené“ novosti křesťanovy existence, která vyvěrá z jediné jistoty: *etenim Pascha nostrum immolatus est Christus* (1 K 5,7).

The Oldest *Ordo defunctorum* from the Viewpoint of the Paradigm *rites de passage*

Keywords: Liturgy; Roman liturgy; *Ordines romani*; Funeral rites; *Rites de passage*

Abstract: The oldest description of the Roman liturgy can be found in texts which were published in the middle of the twentieth century under the title *Ordines romani* (ed. by M. Andrieu). These early medieval writings provide data on the course of the ceremonies (rubrics), and sometimes they also give incipits of the liturgical texts. The oldest description of the funeral ceremony in the Roman liturgy is contained in a manuscript from the 7th or 8th century, which was published under the title *Ordo Romanus XLIX*. Here we can find rites for the time of dying (viaticum, the Passion), for the procession to the church (the singing of Psalms), and for the service in the church (vigil, readings). Because of the fragmentary character of the text, the ceremony in the cemetery is lacking. The rites, which are characterized by ancient Christian simplicity, accompany the human being in the last phase of his or her life journey: from the process of dying to the grave. Since Christian faith understands this situation as a transition from death to life, the ceremonies have a character of transitional rituals (*rites de passages*). The study is a commentary on the short text of *Ordo XLIX*, just from this perspective.